

ІХ. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЧЬ КАК ОБЪЕКТ ИЗУЧЕНИЯ

Г.А. Арцямёнак

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава

e-mail: winger@vitebsk.by

УДК 811.161.3'28'374'42:821.161.3-1.09

“ВУШАЦКІ СЛОВАЗБОР РЫГОРА БАРАДУЛІНА” ЯК МОЎНАЯ СКАРБНІЦА І ЛІНГВІСТЫЧНЫ ЗДАБЫТАК

Ключавыя словы: слоўнік, гаворка, дыялектнае слова, устойлівы выраз, дыялекталогія.

У артыкуле разглядаюцца будова і змест унікальнага выдання – аўтарскага збору слоў, выказаў і тэкстаў ушацкай народнай гаворкі, падрыхтаванага народным паэтам Беларусі Рыгорам Барадуліным; паказваецца значэнне і каштоўнасць слоўніка для беларускай навукі і культуры; ацэньваюцца перспектывы далейшай лінгвістычнай працы з прадстаўленым фактычным матэрыялам.

Народны паэт Беларусі Рыгор Барадулін – выдатны майстар вершаванага радка, непераўздызены чарадзея слова, у чыёй творчасці беларуская мова дасягнула аднаго са сваіх найвышэйшых мастацкіх увасабленняў. Цудоўнае валоданне семантычнымі глыбінямі роднага слова абумовіла яскравую метафоруку барадулінскіх вершаў, а павышаная чуйнасць да музыкі народнага беларускага маўлення выклікала шматлікія праявы гукапісу, фанетычнай гульні, незвычайную мілагучнасць і спеўнасць радка. Адзначаючы паэтычнае эксперыментатарства Барадуліна, неабходна бачыць і ўсведамляць глыбока народную аснову яго творчасці. Стыхія спадчыннага слова выразна прасвечвае праз мудрагелістую мастацкую тканіну кожнага паэтычнага шэдэўра творцы.

Вытокі творчасці паэта выразна выступаюць з даволі незвычайнага зборніка, які з’явіўся ў свет напрыканцы 2013 года і быў адзначаны крытыкамі як адна з найбольш прыкметных навінак у беларускім кнігавыданні [1]. Праз год кніга была перавыдадзена, яна выклікала вялікую цікавасць у прафесійных лінгвістаў і аматараў беларускага слова. Аснову зборніка склалі шматгадовыя запісы народнага маўлення, зробленыя народным паэтам на сваёй малой радзіме – Ушаччыне. Жывая народная мова літаральна струменіць з кожнага радка гэтага арыгінальнага і ў нечым нават унікальнага выдання. Змешчаны ў ім матэрыял атрымаў мінімальную філалагічную апрацоўку, але ў гэтым і вартасць зборніка, які засведчыў народную гаворку ў яе спрадвечнай некранутай цэласнасці.

З’яўляючыся найбольш натуральнай і арганічнай формай бытвання мовы, мясцовыя народныя гаворкі рэпрэзентуюць генетычныя вытокі этнасу, маюць вялікую культурную, гістарычную і навуковую каштоўнасць. Тэрытарыяльна-структурнае адзінства і моўная спецыфіка беларускіх гаворак адыгралі вырашальную ролю ў працэсе гістарычнай кансалідацыі і самаідэнтыфікацыі беларускага народа, а таксама ў фарміраванні і станаўленні сучаснай беларускай літаратурнай мовы як галоўнага сродку нацыянальна-культурнага самавыяўлення беларусаў. Па меркаванні дыялектолагаў, “не толькі ўсё адметна беларускае, што ўласціва сучаснай беларускай літаратурнай мове, але і многае, што ёсць у ёй з іншых моў, – усё гэта ад яе гаворак. У нацыянальным моватворчым працэсе беларускага народа вядучая роля належала і працягвае належаць ім, а не літаратурнай мове” [3, с.275 – 276].

За апошні час развіццё беларускай дыялектнай мовы зведала пэўныя дэструкцыйныя змены, абумоўленыя такімі сацыяльнымі працэсамі, як дэпапуляцыя беларускай вёскі, міграцыі насельніцтва, пашырэнне рускамоўных СМІ. Таму вельмі важна паспець зафіксаваць і па магчымасці захаваць у пісьмовых тэкстах лексічныя здабыткі народнай мовы. У кантэксце вырашэння гэтай задачы быў створаны “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” (РСВ) у дзвюх частках, які выйшаў у 2012 – 2014 гадах. Барадулінскі зборнік, як і дасканала апрацаваны ў навуковым плане “Слоўнік Сенненшчыны”, адметна дапаўняюць РСВ і ў пэўным сэнсе завяршаюць збіральніцкую, апісальна-класіфікацыйную і даследчыцка-аналітычную працу па вывучэнні народнай лексікі Віцебскага рэгіёна ў сучасных сацыяльна-палітычных і грамадска-культурных умовах.

“Вушацкі словазбор Рыгора Барадуліна” ўяўляе сабой аўтарскі слоўнік народнай лексікі, фразеалогіі і парэміялогіі, а таксама своеасаблівую дыялектную хрэстаматыю Ушаччыны. Не прымяняючы філалагічных метадаў апрацоўкі матэрыялу, народны паэт усё ж, відавочна, рабіў адбор моўных фактаў, зыходзячы са свайго глыбіннага адчування каштоўнасці народнага слова. Таму ў зборніку амаль няма прыкладаў так званай беларуска-рускай трасянікі – спецыфічнага прастамоўя вясковых беларусаў. Як вядома, сёння спрадвечная беларуская “вясковая гутарка” ў нейкай ступені

парадаксальна развіваецца пад уздзеяннем не свайго, а суседняга, рускамоўнага літаратурнага стандарту, што асабліва выразна бачна якраз на лексічным узроўні (*апрэль, вутка, зеркала, кавёр, крыша, картошка, кварціра, клубніка, клюква, красівы, настаяшчы, панімаць, польза, судзьба, урэд, урэмя, шчот, январ* і многія іншыя словы актыўнага ўжытку). Увогуле канвергентны вектар эвалюцыі сучасных беларускіх дыялектаў у адносінах да рускай мовы можа прывесці да паступовага разбурэння іх нацыянальнай спецыфікі і дае падставы некаторым даследчыкам ужо сёння называць гэтыя моўныя ўтварэнні “паўдыялектамі” [2, с.252].

“Вушацкі словазбор” складаецца з трох асноўных кампазіцыйных частак: “Слоўнік”, “Ізборнік”, “Гаваркое слова”. У першай з іх змешчаны алфавітны рэестр дыялектных лексем (паводле падлікаў П. Міхайлава, 2415 слоўнікавых артыкулаў [4, с.47]), а таксама каля 530 устойлівых выказаў (фразеалагізмаў), 184 параўнанні, звыш 800 прыказак і прымавак.

У алфавітным спісе слоўнікавы артыкул, як правіла, складаецца з рээстравай лексемы (часам некалькіх сінанімічных лексем), падабранага літаратурнага адпаведніка ці апісальнага тлумачэння яе семантыкі і прыкладаў ужывання. Зрэдку даюцца этымалагічныя даведкі, заснаваныя звычайна на народна-этымалагічных уяўленнях. Прыклады артыкулаў:

Адпіцца – *адсырэць, набрацца вільгаці, пусціць ваду*. Дровы ў хаці ў цяпле адпіліся, ня хочучь гарэць. За ноч лайно адпілося на дварэ, ня высахла.

Аплетанік, пляцёнак – *буталь, аплецены лазой*. Бражкі быў цэлы аплетанік, дык выпіў адзін. Пляцёнак бражкі на стол – гуляй да ночы, пакуль запацеюць вочы!

Баламут – *чмут, галавадур*. Чмут-баламут, у чортавы лапці абут. (*Мама тлумачыла: не баламут, а беламут, бо белае муціць.*)

Бездароўе – *немач, хвароба*. Маладому ні стому, ні злomu не было, а старога бездароўя спасцігла.

Вырай – *купка, куст*. У Грамніцкім бары знайшлі цэлыя вырай грыбоў.

Дабрына – *збажына*. Сёлета дабрына надзіва ўрадзіла.

Дзеўчыцца – *калі дзяўчо хоча пачуваць сябе дзеўчынаю, пераймаць дарослыя манеры*. Ня вырасла да стала, а ўжо дзеўчыцца пачала.

Як і абсалютная большасць дыялектных слоўнікаў, “Вушацкі словазбор” – слоўнік дыферэнцыяльны. Адбор слоў у яго рэестр грунтуецца ў першую чаргу на аналізе суадносін паміж лексічнымі сістэмамі ўшацкай гаворкі і беларускай літаратурнай мовы. Кіруючыся гэтым зыходным прынцыпам, аўтар уключыў у слоўнік лексічныя і семантычныя дыялектызмы, а таксама словы, якія ўяўляюць сабой акцэнтныя, граматычныя, словаўтваральныя варыянты да адпаведных нарматыўных лексем.

Слоўнік шырока адлюстроўвае разнастайныя тэматычныя пласты дыялектнай лексікі: найменні асоб (*абдзіртус, аплэвуш, астатнік, атлёт, балабок, бахар, бярэннік, вьіпарак, галасуха, глюма, дзецяроб, дукса, жыгун, камлюк, каравятніца, лістаноска, мяцельнік, паходнік, прытыка*); назвы жывёл і раслін (*гадавік, дойніца, крутарог, курта, мякуха, нэцель, паёнік, перадойка, пералета, пількі, сёлетнік, стрэлка, шчурка, ягнятнік*); сельскагаспадарчыя паняцці (*друкі, ізгарода, канашэсць, касцёр, літоўка, мядніца, пагробкі, пазаддзе, пакулле, памёт, паролікі, пасвішча, пераклады, праварына, родзілка, сухалі, сякар, узянне*); характарыстычныя прыметы і дзеянні (*галамызы, здабычлівы, змяісты, пахаплівы, рукаты, рыхлы, думлівы, цупкі; бугаяваць, бядзіць, варанджыцца, вычмураць, дзюгнуць, занездаравець, збычыцца, згайдамачыць, пагалець, прыверціся, прыкулікацца, раззяпіць, стрэнчыць, уцумбэсціць*) і г. д. У колькасных адносінах прыкметна пераважаюць субстантыўныя і дзеяслоўныя лексемы. Пэўную колькасць збору складаюць інвектыўныя адзінкі. Як піша сам паэт у прысвячэнні, “вушацкія не дужа падкія на эўфемізмы... Гэта паганская традыцыя, у якой чысціня бачання свету” [1, с.9].

Занатаваныя фразеалагізмы трапіна характарызуюць шырокі спектр з’яў, прыкмет, стасункаў традыцыйнага сялянскага жыцця: *абмываць языком ‘плекткарыць’, адкінуць хвост ‘захварэць’, ашчэрыць зубы ‘памерці’, блісь ды ясь ‘шыкоўна’, варона зваліцца з кала ‘пра вялікую спёку’, выцерці шэрыя блохі ‘хапіць гора’, гразь мяшаць ‘абгаворваць’, залезць к чорту ў зубы ‘пра спрытнага’, з плеч у печ ‘(жыць) адным днём, без запасу’, касіць дугой ‘купляць сена’, мець за сабаку ‘не паважаць, грэбаваць’, наесціся жалезнага бобу ‘гаварыць з упартым чалавекам’, разбіцца ў мак ‘пастарацца’, сабраць мох з балотам ‘гаварыць абы-што’.*

Асобна згрупаваны ўстойлівыя параўнанні, у якіх адлюстравалася вобразнае ўспрыманне навакольнага свету, назіральнасць і кемлівасць вяскоўцаў. Кампаратыўныя канструкцыі ў пераважнай большасці выпадкаў афармляюцца з дапамогай злучніка як: *брэша як наняты, вырабатаны як конь, гаворыць як спіць, глядзіць як карова на карову, дзяўчына як жалуд, задаецца як хлеб у дзежцы, задумаўся як сабака ў чоўні, зарвала як жабе на зіму, корчыцца як скурат на агні, набрацца як сабака*

блех, патрэбен, як цвік у падлогу, ссохнуць як майскі венік, убіўся як сабака ў пасеі, харош як свіння ў дождж, як пень у лесе рос, я табе так вінен, як зямля калхозу.

Другі раздзел слоўніка атрымаў назву з “гістарычным” каларытам. “Ізборнік” пэўным чынам пераклікаецца з адпаведнымі старажытнымі помнікамі не толькі калейдаскапічнай будовай, але і архаічна-культурным кодам народнага побыту і мыслення. Сюды ўвайшлі “Народны каляндар” (святы Аўлас на сыры лас ; два зазімкі, а тады зіма), “Звычаі” (На другі дзень пасля вяселля сваця мяцець на кут. Тады маладая ўвязваіць у венік рубель, – сваця мяцець назад), “Прыкметы, жыццёвыя назіранні, парады” (На сход месяца сны не праўдзяць; Дзе дзіцё адно, там заўсягды не ладно; У хітрага чалавека барада не расцець; Позна біць касу, калі раса апала), “Стравы” (назвы з тлумачэннем і ілюстрацыямі), “Лекаванне” (народныя рэцэпты і замовы), “Прыгаворкі й зычэнні” (работкі да суботкі; засталася саўсім мала – пачаць і кончыць; табе лягчэй, а мне смачней), “Пытанні й воклічы” (На воўка ён табе здаўся? Што на яго нашло – холад ці цяпло? Што я табе – мяжу перадраў?), “Добрыя пажаданні” (А хай вас дажджом намочыць! Каб Бог яе гадаваў!), “Праклёны й грозьбы” (Каб ты век будаваўся! Хай ты на Месяцы хадзі!), “Пад’ялдычкі й цвялілкі” (Хлеба. – Падскок да неба! Хлеб-соль! – Ядзім, ды свой), “Дзіцячыя гульні” (апісанне даўнейшых гульняў), “Хуткамоўкі” (Авечачка, спі з дачкой; Пяе бусел на балоце), “Прыгаворкі пад скокі” (Ты Хадора, я Максім, // Ты гатова, я саўсім!), “Хто як пяе” (Певень: Кукарагу, усім на пірагу!), “Загадкі” (Ад чаго гусь плыве? Дакуль заяц бяжыць у лес?). Такім чынам, “Ізборнік” змяшчае багаты этналінгвістычны і фальклорны матэрыял, які яшчэ патрабуе ўважлівага аналізу і інтэрпрэтацыі.

Трэці раздзел “Словазбор” называецца “Гаваркое слова, альбо Жыццё, як яно ёсць...” і змяшчае аўтэнтчныя запісы жывога народнага маўлення, сабраныя Р. Барадуліным ад сваіх землякоў. Імёны і прозвішчы некаторых з іх і назвы асобных населеных пунктаў складальнікам спецыяльна пазначаны. Напачатку “хрэстаматыйнага” раздзела падаецца спіс народных ушацкіх імёнаў.

Выхад з друку “Вушацкага словазбору” стаў вельмі прыкметнай з’явай у беларускай дыялектнай лексікаграфіі. Не з’яўляючыся ў поўнай меры навуковым выданнем, слоўнік дае надзвычайна разнастайны і ў многім унікальны матэрыял для плённых навуковых распрацовак айчынных дыялектолагаў і тэарэтыкаў мовы, які для назіранняў, творчых перапрацовак шматлікіх аматараў і майстроў беларускага слова. Магчымым уяўляецца навуковае рэдагаванне барадулінскага слоўніка, накіраванага таго, як знакаміты слоўнік У. Даля быў апрацаваны І. Бадуэнам дэ Куртэнэ. У кожным выпадку “Вушацкі словазбор” знойдзе прымяненне ў жывой практыцы беларускага прыгожага пісьменства, а таксама ў мовазнаўчай галіне, напрыклад, пры падрыхтоўцы і выданні зводнага слоўніка беларускіх народных гаворак, публікацыі асобных выпускаў “Лінгвістычнага атласа Еўропы”, “Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа”, атласа новага тыпу “Усходнеславянскія ізагласы” і іншых фундаментальных даследаванняў, над якімі працуюць вучоныя розных краін. Сабраны лексічны, фразеалагічны і лінгвакраязнаўчы матэрыял яшчэ патрабуе адпаведнага тэарэтычнага асэнсавання, ён здольны абудзіць значную цікавасць і стымуляваць навуковыя даследаванні ў сферы народных гаворак сярод спецыялістаў-філолагаў, студэнтаў і школьнікаў.

Літаратура

1. Вушацкі словазбор Рыгора Барадуліна / укл. Н. Давыдзенка ; прадм. У. Някляева. – Мінск : Кнігазбор, 2013. – 388 с. (Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў “Кнігарня пісьменніка”; вып. 47).
2. Клімаў І.П. Трансфармацыя беларускіх дыялектаў: тэарэтычныя перспектывы даследавання / І.П. Клімаў // Беларуская мова ў культурнай і моўнай прасторы Слав’і: Матэрыялы Міжнар. навуц. канф. – Мінск: Права і эканоміка, 2009. – С. 250 – 254.
3. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск: Выш. шк., 2003. – 294 с.
4. Міхайлаў, П. Крывіцкая мова з вушацкім адценнем: Пра словазбор Рыгора Барадуліна / П. Міхайлаў // Роднае слова. – 2015. – № 3. – С. 47 – 50.

G.A. Artsiamionak

Vitebsk State University named after P.M. Masharov

e-mail: winger@vitebsk.by

“Vushatsky Slovozbor by Ryhor Baradulin” as a language treasury and linguistic heritage

Key words: dictionary, dialect, dialect word, stable expression, dialectology.

The article deals with the structure and content of the unique edition of the author’s collection of words, expressions and texts of the Ushachi folk dialect, prepared by the people’s poet of Belarus Ryhor Baradulin; shows the meaning and value of the dictionary for Belarusian science and culture; assesses the prospects for further linguistic work with the presented factual material.